

Ö n s ö z

Din felsefesinin temel problemlerini klasik dönem İslam düşünce gelenekleri içinde kaleme alınmış metinlerden seçilmiş bölümler eşliğinde incelemeyi hedefleyen bu eserde, söz konusu geleneklerin ürettiği teoriler ve açıklama modelleri, günümüz insanının felsefi-dinî sorularına cevap arayışında dikkate alabileceği bir çerçevede sunulmaya çalışılmıştır. İslam düşüncesinin klasik çağında farklı disiplinlere mensup düşünürlerin ortaya koyduğu eserler, görüşler ve teoriler genellikle belirli bir disiplinin sınırları içinde ve tarihsel önemleri açısından ele alınmaktadır. Bir yönüyle bu tür incelemelere hâlâ ihtiyaç duyulsa da İslam düşünce geleneğine yönelik araştırmaların bundan ibaret kalması, hem farklı disiplinlerde geliştirilen teorilerin birbiriyle ilişkisinin kurulmasını güçleştirmekte, hem de günümüz insanının bu izahlardan istifadesini zayıflatmaktadır. Böyle bakılınca, İslam düşüncesinin klasik çağında üretilen teoriler ile çağdaş entelektüel tartışmalar arasında gittikçe mesafesi açılan bir boşluğun oluştuğu söylenebilir. Bu derlemede biz İslam düşüncesinin muhtelif entelektüel geleneklerinde dinî inançların anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilgili olarak geliştirilen öğretileri onların tarihsel-kültürel önemi bakımından değil, birer teori olarak doğruluğunu-yanlışlığını veya izah gücünü dikkate alarak ve onların aklî-felsefi değerine odaklanarak derlemeye çalıştık. Böylelikle İslam'ın klasik çağında İslam düşünürlerinin dinî inançlara dair geliştirdiği izahların günümüz insanının arayışları ile daha iyi ilişkilendirilebileceğini düşündük.

Bu derlemenin yayınlanması uzun ve çetrefilli bir sürecin sonunda gerçekleşti. Bundan yaklaşık on-on iki yıl önce bir grup arkadaş olarak bir araya geldik; hangi meselelere odaklanabileceğimizi konuştuk; buna göre hangi düşünürlerden ne tür metinlerin seçileceği üzerine ön araştırmalar yaptık. Ancak bu ön çalışmamızı o dönemde nihayete erdirmeye ne yazık ki fırsatımız olmadı. Aradan geçen sürede bu derleme çalışmasını akademik projelere destek veren kuruluşlara sunup onların desteğiyle tamamlamanın daha makul olacağı kanaatine ulaştık. Buna yönelik arayışlarımız sonunda 2020 yılında John Templeton Foundation'a bu çalışmamızı "Philosophy of Religion in the Classical Islamic Intellectual Traditions: Problems, Texts and Contexts" başlığıyla bir proje olarak sunduk ve John Templeton Foundation

projemize destek vermeyi kabul etti (Grant ID # 61333; projeye ilgili ayrıntılara philosophyofreligioninislam.org adresinden İngilizce ve Türkçe olarak ulaşılabilir). Dolayısıyla bu derleme, John Templeton Vakfı'nın desteği ve projemizin Türkiye'deki muhatap kurumu olan Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı'nın katkılarıyla hayata geçmiş oldu; kendilerine müteşekkirimiz.

Bu çalışmanın hazırlık aşamasından itibaren pek çok meslektaşımızın destek ve yardımını gördük. Bu noktada ilk olarak metinlerin seçiminden tercümesine ve problematik girişlerin yazımına kadar bu süreci birlikte yürüttüğümüz editörler heyetinin kıymetli üyeleri Hümeysra Özturan, M. Nedim Tan, Ercan Alkan, Nail Okuyucu ve Osman Demir'e teşekkür ederiz. Onlar olmasaydı, bu derleme vücut bulamazdı. Metinlerin tercümesinde, tercümelelerin notlandırılmasında ve metinlere dair bağlam bilgisi veren kısa girişlerin yazımındaki katkılarından dolayı Azer Abbasov, Muhammet Ali Acar, Osman Sacid Arı, İbrahim Aslan, Fadıl Aygün, Muhammed Bedirhan, Meliha Bilge, Halil İbrahim Bulut, Yunus Cengiz, Muhammed Coşkun, Soner Duman, Rabia Egici, Sami Turan Erel, Berat Eşgi, Kadir Gömbeyaz, Hayrettin Nebi Güdekli, Ahmet Mekin Kandemir, Ulvi Murat Kılavuz, Rıza Korkmazgöz, Bünyamin Korucu, Ahmet Tahir Nur, Seher Erdem Örs, Abdullah Özkan, Zeynep Şeyma Özkan, Mustafa Bilal Öztürk, Süleyman Tuğral, Mahmut Taşçı, Hatice Umut, Mustafa Yalçınkaya, Hacer Yetkin, Mustafa Selim Yılmaz ve Mehmet Özturan'a; metinlerde geçen hadislerin kaynağının tespitindeki yardımlarından dolayı Halit Özkan'a müteşekkirimiz. Projenin danışmanlığını yapan Turan Koç, İhsan Fazlıoğlu, Richard C. Taylor ve Jon McGinnis'e; metin seçimi konusundaki desteklerinden dolayı Lejla Demiri ve Zeynep Gemuhluoğlu'na teşekkürü bir borç biliyoruz. Bu süreçte yakın desteğini gördüğümüz Ali Köse'ye, projenin Türkiye'deki muhatabı olan Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı'nın başkanlığını yürüten İsmail Safa Üstün'e desteklerinden ve kolaylaştırıcı yaklaşımlarından dolayı medyûn-ı şükranız. Bu derlemede yer verdiğimiz bazı metinlerin daha önce yayınlanmış Türkçe tercümelerini kullandık, bu tercümelelerden iktibasta bulunmamıza izin veren mütercim ve yayınevleri ile eserin basımını üstlenen Küre Yayınları'na müteşekkirimiz. Son olarak bu uzun ve zahmetli süreci bizim için pek çok noktada bir hayli kolaylaştıran, projenin idarî ve malî işler sorumlusu Betül Demir'e ne kadar teşekkür etsek az.

Rahim Acar

M. Cüneyt Kaya

Genel Giriş

Rahim Acar

İslam düşüncesinin klasik çağında din felsefesi ile ilgili tartışmaları anlamaya çalışırken hem İslam dininin öğretilerini, hem de Müslümanların içinde bulunduğu sosyo-kültürel şartları göz önünde bulundurmak gerekir. İslam düşüncesinin gelişimine kaynaklık eden temel etken, İslam dininin ana kaynakları olan Kur'ân ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Hz. Peygamber'in vefatından Müslümanlar, kısa sayılabilecek bir süre içinde hem siyasî güç ve ekonomik şartlar, hem de entelektüel-bilimsel şartlar bakımından büyük bir değişim sürecine girmişlerdir. Müslümanların yeni sosyo-ekonomik şartlarla ve başka kültürlerle karşılaşması —yani farklı dinlerin geliştirdiği teolojilerle, felsefi eserlerle ve birikimle karşılaşması— ilgili felsefi-teolojik meseleler bağlamında dinî nasların nasıl anlaşılacağı, yorumlanacağı ve uygulanacağına dair kelâmî, felsefi, tasavvufî ve fikhî çabalara kaynaklık etmiştir. Zira başka kültürlerde üretilmiş felsefi-bilimsel ve teolojik birikimle yüzleşilmesinde, dinî metinlerin lâyıkiyle anlaşılması, hayatî önem taşımaktadır.

Din Felsefesinin Ana Konuları: İslam Düşüncesinden Seçme Metinler başlıklı bu derleme, klasik İslam düşüncesinden farklı entelektüel geleneklere müntesip düşünürlerin çağdaş din felsefesi problemlerine tekabül eden konularla ilgili görüşlerini ifade eden metinleri içermektedir. Din felsefesi ile ilgili tartışmaları içeren bu derlemenin muhtevasına dair bilgi vermeden önce din felsefesinin İslam kültürü ile ilişkisinin nasıl kurulabileceğinin belirginleştirilmesi gereklidir. Her ne kadar din felsefesi bir disiplin olarak İslam kültüründe gelişmemiş olsa da İslam kültürü içindeki muhtelif entelektüel geleneklerdeki bazı tartışmalar çağdaş din felsefesi disiplini içinde ele alınan meselelerle doğrudan ilgilidir. Genel bir ifadeyle din felsefesini, dinî inançların hususiyetini belirginleştirmeye, anlamlarını açıklamaya, doğruluklarını değerlendirmeye ve onların insan bilgisinin farklı kaynaklarından gelen bilgi iddialarıyla tutarlılığını değerlendirmeye

ye yönelik felsefî araştırma olarak tanımlayabiliriz. Din felsefesinin bir felsefe disiplini olarak Batı'da Aydınlanma döneminden sonra gelişmiş olduğu kabul edilir. Ancak dinî inançlar üzerinde düşünmek ve onların aklî olarak izahını yapmak, onları kabul etmek veya reddetmek dinlerin var olduğu bütün zamanlarda söz konudur. İnsanoğlu akıllı canlı olması hasebiyle bir inancı herhangi bir aklî muhakeme yapmadan kabul etmeyi hedeflerken bile aklen bu inancını gerekçelendirmektedir. Din felsefesinin bu tanımını dikkate alarak, belli bir din olduğu her toplumda bir anlamda dinî inançları anlama ve değerlendirmeye yönelik felsefî-aklî izahların yapıldığını kabul ettiğimizde, İslam kültüründe şekillenen entelektüel geleneklerde de bugün din felsefesi alanında tartışılan konulara dair ziyadesiyle tartışma ve eserlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. İslam dünyasında şekillenen temel entelektüel yönelimleri felsefe, kelâm (teoloji), fıkıh ve tasavvuf olarak sıralayabiliriz. Böyle bakıldığında, lafzen “din felsefesi” veya ona benzer bir tabir kullanılmamış olsa bile, söz konusu disiplinler altında, dinî inançların anlaşılması, savunulması ve reddedilmesine yönelik tartışmalar, Müslüman düşünürlerin eserlerinde her zaman yer bulmuştur.

Ancak hem “din felsefesi” disiplininin İslam düşüncesinin klasik çağında ortaya çıkmış bir disiplin olmaması, hem de daha genelde, kelâmcıların görüşlerinden farklı olarak “felsefî teorilerin” İslam diniyle bağdaşıp bağdaşmamasına dair klasik dönemde ortaya çıkan tartışmalar, din felsefesinin İslam düşüncesi ile bağlantısını sorgulamayı gerektirebilir. Bu bağlamda sorulabilecek üç sorudan bahsedebiliriz: Birincisi burada bir anakronizm olup olmadığı sorusudur. Yani, din felsefesinin bir disiplin olarak Batı'da Aydınlanma döneminden sonra gelişmiş olduğunu kabul edersek, din felsefesinin İslam düşüncesi ile ilişkilendirilmesi, bir anakronizm olarak görülebilir. İkinci soru, İslam düşüncesinin klasik çağında, felsefe ile ilişkilendirilen ve *felâsife* diye nitelenen düşünürlerin bazı görüşlerinin İslam inançları açısından kabul edilemez olduğu yönündeki Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) eleştirileriyle ilgilidir. İslam düşüncesinin klasik çağındaki tartışmalardan hareketle oluşan yaygın kanaat, muhtelif kelâm mezhepleri arasında dinî inançları anlama ve açıklama bakımından bazı farklılıklar olsa da İslam'ın öğretileri ile bunların genel anlamda uyduğu, buna karşılık felsefe ile ilişkilendirilen düşünürlerin görüşlerinin şüphe ile karşılanıp bunlardan uzak durulması gerektiğidir. Dolayısıyla din felsefesi ile ilgili tartışmaların, aslında İslam düşüncesinin klasik çağındaki yönelimlerden sadece birisiyle ilişkili görülmesi gerektiği düşünülebilir. Bu bağlamda sorulabilecek üçüncü bir soru da dindar bir insanın, felsefî-aklî izahlarla ilgilenmesinin meşru olup olmadığıdır. Bu sorulardan her üçü de köklü sorulardır ve samimi bir dindar Müslüman olmanın getirdiği hassasiyetle sorulabilir. Bu açıdan bakıldığında şöyle denebilir: Samimi bir Müslüman için güvenilir bilgi kaynakları Kitap ve sünne-

tin oluşturduğu naslar ile güvenilirlikleri çağlar boyunca teyit edilmiş âlimlerin görüşleridir. Müslüman âlimler, nasların nasıl anlaşılacağı hususunda İslamî ilimlerin farklı dallarında eserler kaleme almışlardır. Bu durumda İslam kültüründe dinî inançların anlaşılmasına dair ortaya çıkan görüşlerle, Batı'da ortaya çıkmış bir felsefe disiplini olarak din felsefesinin ilişkisini kurmak yersizdir. Ayrıca samimi bir Müslümanın felsefî meseleler bağlamında İslam kültüründeki felsefe ve kelâm arasındaki ilişkiyi dikkate alarak, dinin kaynağı olan nasları ve onların meşru yorumları sayılan metinleri okuması, diğer görüş ve teorilerden uzak durması gerekir.

Bu sorulardan her üçü de pek çok tartışmayı içeren köklü sorulardır. Dolayısıyla burada bu sorulara nihai bir cevap arayışına girmeksizin, sadece din felsefesinin klasik İslam düşüncesiyle ilişkilendirilmesinin meşruiyetine ve hangi dinî gelenekten olursa olsun, dindar bir insanın günümüzde dinî inançlara dair akli-felsefî izahlarla ilgilenmesinin kaçınılmazlığına işaret etmek uygun görünüyor.

Birinci soruyu hatırlayalım: Her ne kadar klasik dönem İslam kültüründe gelişen entelektüel disiplinlerde, bugün din felsefesi içinde tartışılan konular ihtiva edilmiş olsa da, klasik İslam kültüründeki birikimi, din felsefesi gibi Batı'da ortaya çıkmış bir felsefe disiplini ile ilişkilendirmek acaba uygun mudur? Din felsefesinde cevap aranan sorular, yani dinî inançların anlaşılmasına ve kabulünün veya reddinin gerekçelendirilmesine dair sorular insanî sorulardır. Bu sebeple bu sorular her devirde her dinî-kültürel bağlamda bir şekilde, sorulmuş ve kültürün farklı ifade biçimlerinde cevapları sunulmuştur. Dolayısıyla adı din felsefesi olan bir disiplin İslam düşüncesinin klasik döneminde ortaya çıkmamış olsa bile, bugün din felsefesi adı altında tartışılan meseleler, Müslüman düşünürlerin de ilgi odağında yer almaktaydı. Nitekim günümüzde din felsefesi içinde tartışılan meselelerin hem kelâmcıların, hem filozofların hem sūfilerin hem de kısmen fakihlerin eserlerinde tartışıldığını görüyoruz. İslam düşüncesinde dinî inançların anlaşılmasında ve yaşanmasında yönlendirici bir rol üstlenmiş görüşlerin ve izahların, tarihsel olarak büyük önemi olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak İslam düşünce geleneklerinde ortaya konulan görüşlerin, günümüz insanının dinî inançları anlamasında ve yaşamasında işlevsel olabilmesi için onların tarihsel önemi açısından değil aynı zamanda akli-felsefî değeri açısından dikkate alınması gerekir. İlgili izahların günümüzdeki insana gerçekten hitap edebilmesi için, o izahların doğruluğunun ve açıklama gücünün, alternatif izahlar karşısındaki konumunun değerlendirilmesi gereklidir. Dolayısıyla ilgili açıklamaların felsefî olarak değerlendirilmesi ve bu bağlamda çağdaş teorilerle ilişkisinin kurulması, o izahların günümüzde de işlevsel olmasında ciddi bir önem taşımaktadır. Ayrıca, İslam düşünce geleneğinde bu sorulara verilen tem-

sil gücü yüksek cevapların, çağdaş tartışmalarla ilişkilendirilmesi, İslam düşüncesinde sürekliliğe katkıda bulunacaktır.

İkinci soru ile ilgili olarak öncelikle şu söylenmelidir ki, klasik İslam düşüncesinde gelişen farklı entelektüel gelenekler arasındaki gerilimin ve bunların İslam inançları ile ilişkilendirilmesinin barındırdığı güçlüklerin teslim edilmesi gerekir. Klasik İslamî ilimler çerçevesinde ortaya konulan izahların, bir felsefe disiplini ile ilişkilendirilmesinin yanlış olacağı öne sürülebilir. İslam kültüründe gelişen entelektüel geleneklerin, dinî inançların anlaşılması ve değerlendirilmesinde, hem savundukları görüşler hem de metodoloji açısından birbirinden farklılıklar arz ettiği bir gerçektir. Ancak bu farklılıklara rağmen, dinî inançların aklî olarak anlaşılıp izah edilmesi çabası bakımından, ciddi ortaklıkların bulunduğunu da kabul etmek gerekir. Ayrıca bu disiplinler arasındaki farklılıkların, cevap aranan sorular ve bu sorulara cevap aramanın mahiyeti bakımından, birbirinden kopuk olmadığını hatırlamak gerekir. Bu bağlamda, her ne kadar *felsefe* ve *felâsife* gibi terimler, belli gruplarla ilişkilendirilmiş ise de, dinî inançların anlaşılması ve izah edilmesi konusunda, kelâmcıların eserlerindeki pek çok tartışmanın, tamamen aklî bir zeminde yapılmış tartışmalar olduğu göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla ismen “felsefe”den veya “felâsife”den uzak olsa da, bu disiplinlerde incelenen bazı meseleler bugün “din felsefesi” dediğimiz alandaki problemlerle tamamen örtüşmektedir. Mesela dinin ne olduğuna veya olması gerektiğine dair tartışmaları, bir kelâmcının veya bir sûfinin eserlerinde bulduğumuz gibi, bir “filozof”un eserlerinde de bulabiliriz. Benzer şekilde Tanrı’nın varlığını göstermek üzere geliştirilen argümanlarla ilgili, bir filozofun görüşlerinin yanı sıra, bir kelâmcının ve sûfinin izahlarını da görmekteyiz. Benzer şekilde dinî metinlerin nasıl anlaşılması gerektiği sadece kelâmcıların ve fakihlerin problemi değil, aynı zamanda filozofların ve sûfilerin de meselesi idi. Dinî metinlerin nasıl anlaşılacağına dair geliştirilen aklî bir izah, bu izahı geliştiren kişinin entelektüel aidiyeti ne olursa olsun, din felsefesinde tartışılan din dili meselesinin içinde yer alacaktır.

Üçüncü soru bağlamında, sadece İslam dini geleneği açısından değil, bütün dinî geleneklerde dindar insanların benzer hassasiyetlere sahip olduğu ve dindar bir mü’minin kendi dinî geleneğindeki sahih kaynakları incelemek ve onlarda sunulan öğretileri benimsemekle yetinmesi gerektiği ileri sürülebilir. Bu yaklaşımı benimseyenlere göre, dinî inançlarla ilgili felsefi-aklî tartışmaları incelemek iman için zararlıdır. İslam dinî geleneği bağlamında bu hassasiyeti şöyle ifade edebiliriz: Bir Müslümanın dinini öğreneceği kaynaklar, Kur’ân ve sahih sünnetten oluşan naslar ve bu naslara dayanan güvenilir kelâmî/fikhî (bazen de tasavvufî) kaynaklardır. Günümüzde de bazen dindar insanlar arasında,

dindarane bir hayatın garantisi olarak belli bir âlimler geleneğinin eserlerine sıkı sıkıya bağlılığın önerildiği, belki eskiden yaşamış belki de halen yaşayan bir âlimin veya saygı duyulan bir şahsın görüşlerine sıkı sıkıya bağlı kalınmasının tavsiye edildiği görülmektedir. Acaba bu tavsiye işe yarar mı? Acaba günümüzde, güvendiği dinî kaynaklara sınımsız sarılarak, aklî-felsefî tartışmalardan uzak durarak “iyi bir mü’min” olarak yaşamak mümkün müdür?

Günümüzde enformasyon üretiminin ve dağıtımının şartlarının modern öncesi dünyadan farklılaşması, kabul ettiğimiz dinî inançların ve bu inançlara dayanarak geliştirilen izahların (teorik ve pratik açıklamaların) aklî bir zeminde hesabının verilmesini çok daha önemli hale getirmiştir. Modern öncesi çağlarda insanları güvenilir bir dinî kaynağa yöneltmenin veya insanların büyük bir kısmını, yahut da halk kitlelerini, aklî tartışmalardan uzak tutmanın dinî bakımdan bir strateji olarak benimsendiği bilinmektedir. Böyle bir anlayışın izi, doğru inançların sadece dinî kaynaklardan elde edilebileceğini düşünen âlimlerin (mesela Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi) eserlerinde sürülebilir. İnsanların farklı anlayış düzeyinde olduğunu düşünen Fârâbî’nin (ö. 339/950), İbn Tufeyl’in (ö. 581/1185) ve Gazzâlî’nin eserlerinde de benzer bir görüş takip edilebilir. Ancak küreselleşme ile birlikte, belli bir gelenekteki âlimlerin eserlerini okuyup, onlara sınımsız bağlanma, gerçeklikten kopuk bir strateji haline gelmiş görünmektedir. Klasik İslam kültüründe ortaya konulmuş izahların, teorilerin, bugün yaşayan insanlara hitap edebilmesi, ancak o disiplinlerdeki ürünlerin aklî olarak değerlendirilebilmesine ve günümüzdeki tartışmalarla ilişkilendirilebilmesine bağlıdır. Modern dönem öncesinde, gerek tabiat hakkındaki gerekse dinî inançlar hakkındaki bilgi iddialarının ortaya konma ve başkalarına iletilme yollarının nispeten sınırlı olduğu ve kontrol edilebilme oranının günümüze göre çok daha yüksek olduğu söylenebilir. Günümüzde ise küreselleşme ile birlikte insanların farklı kaynaklardan gelen bilgi iddialarıyla -ister istemez- karşılaştığı ve kendisini, hayata farklı anlam veren insanların düşüncelerinden yalıtmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla günümüzde nassa dayanan teolojik tartışmaların, ancak tabii teolojik tartışmalarda, yani tamamen aklî bir zeminde hesabı verildikten sonra işe yarayabileceğinin altını çizmek gerekir. Bu sebeple modern öncesi dönemlerde üretilmiş metinlerin günümüz insanına da hitap edebilecek cihetlerinin özenle ortaya konulup değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Bu derlemede metinleri seçerken ve antolojiye dâhil edilecek kısımları belirlerken din felsefesindeki belli başlı meseleleri dikkate almaya çalıştık. Buna göre, bu derlemeyi her biri iki kısımdan oluşan beş kitap şeklinde düzenledik. Din tasavvuruna odaklanan birinci kitap “Din ve Akıl” ile “Din ve Ahlâk” baş-

hklı iki kısımdan oluşmaktadır. İkinci kitabın yoğunlaştığı mesele, dinî bilgi ve dinî yetki meselesidir. Bu bağlamda ikinci kitap “Dinî Tecrübe ve Dinî Bilgi” ile “Olağanüstü Olaylar” kısımlarından oluşmaktadır. Üçüncü kitap, “Tanrı’nın Varlığı ve Birliği” ile “Tanrı ve Âlem” başlıkları altında toplanan iki kısım ihtiva etmektedir. Dördüncü kitap din dili meselesine yoğunlaşmakta ve “Dinî Metinlerin Anlaşılması” ile “Din Dili ve İlâhî Sıfatlar” başlıklı iki kısımdan oluşmaktadır. Beşinci kitap ise “Dinî Çeşitlilik” ve “Ölüm ve Sonrası” başlıklı iki kısım içermektedir.

Din felsefesine dair İslam düşüncesinin klasik çağında üretilmiş metinleri ihtiva edecek bu çalışmaya din tasavvuru ile ilgili metinlerle başlıyoruz. Bunun nedeni din tasavvurunun, yani din denince nasıl bir şey tasavvur ettiğimizizin, din felsefesinde ele alınan muayyen tartışmalara bakış açısını yönlendirecek bir zemin olmasıdır. Din tasavvuruna yoğunlaşan bu kitabın iki kısmı bulunmaktadır. Birinci kısım “Din ve Akıl,” ikincisi kısım ise “Din ve Ahlâk.” Başka bir ifadeyle, bu kitap dinin teorik akıl ve pratik akıl ile ilişkisini konu edinmektedir. Din tasavvuru, dinin kaynağına ve kapsamına dair birtakım kabulleri ihtiva etmektedir. Bir uçta dinin bütünüyle insan eseri bir kurgu olduğu şeklindeki bir düşünce, diğer uçta ise dinle ilişkili her şeyin tümüyle dinî açıdan yetkili bir makama dayandığı düşüncesi görülebilir. Din, Tanrı tarafından doğrudan bildirilen bir şey midir, yoksa insanların ilâhî olana yaklaşma uğrunda ürettikleri yolları mı içerir? Dinî inançlar ve kurallarda ilâhî olan ile tabii-insanî olan keskin bir şekilde ayrılabilir mi? İlâhî vahiy doğrudan ilâhî olarak tayin edilmiş inançlar ve öğretiler mi ihtiva eder, yoksa temel dinî metinler ilâhî vahiy alan kişi veya kişiler tarafından üretilen ve dönüştürülen insanî ve tarihsel ürünler midir? Aşkın bir kaynağa dayanarak tesis edilen dinî inançları akli olarak bilebilir miyiz? Dinî bir yetkili makamın bildirdiği dinî öğretileri anlamada, kabul etmede veya reddetmede aklın işlevi nedir? Dinî inançların kaynağına, hususiyetine ve kapsamına dair bu sorular din ve akıl kısmındaki metinlerde cevap aranan belli başlı sorulardır. Din ve akıl ilişkisi bakımından din tasavvuru, dinî inançların kaynağı, akli olarak anlaşılması, gerekçelendirilmesi ve felsefi ve bilimsel bilgi birikimi ile ilişkisinin kurulması ile ilgilidir.

Din-ahlâk ilişkisi bakımından din tasavvuru ise insan davranışlarının özgürlüğü ile onları yönlendirecek kuralların kaynağı, kapsamı, etkinliği ve nasıl anlaşılacağı ile ilgilidir. Öncelikle dinî anlatımın irade özgürlüğüne alan sağlayıp sağlamadığı meselesi, ahlâkî yükümlülük bakımından mühim bir tartışmayı oluşturmaktadır. İkinci olarak din ilâhî olanın ne olduğuna dair inançlar ve ona yönelmek için yapılması gereken ibadetlerin yanı sıra insanların davranışlarını yönlendirecek kurallar da koymaktadır. Bu bağlamda, söz konusu kuralların

kaynağının ne olduğu, ikinci temel meseledir. İnsanların bir toplumun parçası olarak diğer insanları da etkileyecek davranışlarını belirleyen kuralların kaynağı nedir? Bu çerçevede ahlâkî doğruların kaynağı meselesi, ahlâkî doğruların Tanrı'nın buyruğundan bağımsız bir şekilde var olup olmadığı meselesidir. Ahlâkî doğrularla ve din tasavvuru ile ilişkilendirilebilecek bir başka mesele, ahlâkî doğruların bilinmesi ile ilgilidir. Eğer ahlâkî doğruların kaynağının ilâhî buyruktan bağımsız olduğu kabul edilirse akli olarak erişebildiğimiz ya da akulla temellendirilen ahlâkî kurallar ile dinde emredilen davranış kuralları arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı akla gelmektedir. Eğer dinî bildirimden bağımsız ahlâkî doğrular yoksa o takdirde, o dini kabul etmeyen veya ondan haberdar olmayan insanlarla ahlâkî değerler konusunda nasıl bir uzlaşma zemininin oluşacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Din-ahlâk ilişkisinde başka bir mesele de ahlâkî değerlerin benimsenip yaşanmasında dinin rolünün mahiyeti ve sınırları ile ilgilidir. Ahlâkî değerlerin bilinmesinde ve yaşanmasında dinî yetkili makamın ve aklın nasıl bir konumu olduğu ve nasıl bir yaptırım sunduğu da din tasavvuru ile yakından ilgili görünmektedir.

Bir kimsenin din felsefesinde ele alınan meselelere yaklaşım biçimi, belli bir din tasavvurunun muhtelif meseleler bağlamındaki yansımaları olarak görülebilir. Dinin kaynağına ve kapsamına dair anlayış, din felsefesinde tartışılan muayyen problemlere dair tartışmaları yönlendirecektir. Dinî tecrübenin mahiyeti ve güvenilirliği, kötülük probleminin izahı, mucizeler ve din-bilim ilişkisi gibi meselelere yaklaşımların farklılaşmasında bunun izlerini görmek mümkündür. Mesela, dinin ilâhî vahiyle tesis edildiği öğretisine sahip bir dinî gelenek içinde, peygamberin vahiy alma tecrübesi ile diğer dinî tecrübe iddialarının nasıl ilişkilendirileceği konusu oldukça önemli olacaktır. Benzer şekilde dinin sadece bireysel insanî inançlar ve belli ibadetlerle ilgili olduğunu düşünmekle ve dinin aslında bireysel hayatı değil tüm toplum hayatını ilgilendiren kurallar içerdiğini söylemek, birbirinden oldukça farklı din tasavvurlarına dayanmaktadır. Dinî öğretilerin ve metinlerin herhangi bir insanî müdahale olmaksızın ortaya çıktığını kabul etmek, dinî metinlerde, gerçekliğe ve tabiatın nasıl işlediğine dair hükümlerin felsefî ve bilimsel izahlarla nasıl ilişkilendirileceğini de yönlendirecektir. Benzer şekilde ahlâkî değerlerin dinî bildirimden bağımsız olarak bilinebileceğini savunmak insanın dinî bakımdan sorumluluğu ile yakından alakalıdır. Bu anlamda İslam düşüncesinin klasik çağında filozoflar, kelâmcılar, sûfiler ve fakihler arasındaki bazı tartışmalar, farklı din tasavvurlarının bir yansıması olarak düşünülebilir. Bu sebeple bu kitapta sunulacak metinler, hem dinin ne olduğu, ilâhî olanla ilişkisinin keyfiyeti, hem de dinî öğretileri kabul etme ve yaşama hususunda aklın nasıl bir yeri olduğu sorularına farklı açılardan verilmiş cevapları içermektedir.

İkinci kitap “Dinî Tecrübe ve Dinî Bilgi” ile “Olağanüstü Olaylar” şeklinde iki kısım ihtiva etmektedir. Bu kitabın konusu ana hatlarıyla dinî bilginin ve dinî yetkinin kaynağı meselesidir. Dinî bilgi ve dinî yetki bağlamında, bir bakıma bütün dinî bilginin nihayetinde tabiat ötesi olanın bir şekilde tecrübe edilmesi-ne dayandığı söylenebilir. Genel anlamıyla dinî tecrübenin tabiat ötesine dair diğer bilgi kaynaklarına karşı bir bilgi kaynağı olarak görülmesi söz konusudur. Hem dinlerin en başında tesisinde hem de dinî hayatın içinde kutsalın bilinmesinde önemli bir bilme yolu olarak dinî tecrübe gösterilebilir. Belli bir dini tesis eden tecrübelerin yanı sıra, ya belli bir dinin öğretileri dâhilinde onlara atıfta bulunan dinî tecrübe örnekleri yahut belli dinî öğretilerin sınırlarını aşan dinî tecrübe iddiaları söz konusudur. Bu durumda ortaya çıkan bir soru, farklı dinî tecrübeleri nasıl ilişkilendirebileceğimize dairdir. Acaba bunları, dinî tecrübenin farklı düzeyleri olarak görebilir miyiz? Eğer böyle ise bunları birbiriyle nasıl ilişkilendirebiliriz? İslam dinî geleneğinde bu üç tecrübe türünün de açıkça görüldüğünü teyit edebiliriz. İslam düşüncesinde bilhassa süfler ile ilişkilendirebileceğimiz özel tecrübeler ile İslam dinine kaynaklık eden yahut onda öğretilen inançlara açıkça atıfta bulunan tecrübeler arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı da önemli bir meseledir.

Bu kitabın ikinci kısmı olağanüstü olaylar ile ilgili tartışmalara ayrılmıştır. Çağdaş din felsefesinde genellikle “mucize” terimi altında toplanan olağanüstü hadiseler, İslam dinî geleneğinde, dinî önemi bakımından iki gruba ayrılmaktadır. Dini tesis eden kişi olarak peygamberin meydana getirdiği ya da peygamber aracılığıyla meydana gelen olağanüstü hadiseler “mucize” olarak ifade edilir. Ancak belli bir din tesis etme iddiası bulunmayan kimseler aracılığıyla meydana gelen ve bir anlamda ilgili kişiye Tanrı’nın desteğini gösteren olağanüstü hadiseler ise genel olarak “kerâmet” diye isimlendirilir. Mucize ve kerâmet ile ilgili tartışmaların iki temel meselesinden bahsetmek mümkündür: Birincisi, bu tür olayların mümkün olup olmadığı ile ilgilidir. Tabiatın bir düzenin olduğunu kabul ettiğimizde, tabiatın düzenini aşan olağanüstü hadiselerin meydana geldiğini kabul edebilir miyiz? Belli bir dini benimseyen, dolayısıyla maddî âlemin ötesinde ve bu âlemi kontrol eden bir Tanrı’ya inanan insanlar için bu noktada bir problem görünmemektedir. Ancak en temelde mucizenin dini tesis eden peygamberin peygamberliğinin (nübüvvetinin) kanıtı olarak sunulduğunu hatırladığımızda tutmamız gerekir. Bu durumda, inanmayan birisine, mucizenin imkânının aklî olarak ispat edilmesi önemli bir tartışma konusudur. Bu meselenin ikinci boyutu ise mucize ve kerâmetin, bu türden hadiselerin meydana gelmesini sağlayan şahsın Tanrı katında değerli bir insan olduğuna işaret etmesiyle ilgilidir. Eğer olağanüstü olayların meydana gelişini kabul edersek, mucize ve kerâmet göstermeyi, dolayısıyla Tanrı katında değerli bir insan olma iddialarını, büyü ve sihir gibi olağanüs-

tü hadiselerden nasıl veya neye göre ayırabiliriz? Bu noktada çağdaş din felsefesinde ve İslam düşüncesinin klasik çağında mucize ile ilgili tartışmaların odak bakımından farklılığının altını çizmek gerekir. Genel olarak mucize konusunda çağdaş tartışmaların odağı, mucizenin mümkün olup olmadığıdır. Klasik İslam düşüncesinde ise tartışmaların odağını, farklı olağanüstü hadiselerin nasıl tasnif edilmesi gerektiği, büyü ve sihir ile mucizenin veya mucize ile kerâmetin nasıl ayrılacağı soruları oluşturmaktadır. Bu odak farklılığında, tabii olayların meydana gelişine ve maddî varlıklar alanı anlamında tabiatın işleyişine dair modern bilimin açıklama gücündeki artışın önemli bir etkisinin olduğu belirtilmelidir.

Üçüncü kitabın ihtiva ettiği iki kısım, “Tanrı’nın Varlığı ve Birliği” ile “Tanrı ve Âlem” başlıklarını taşımaktadır. Bu kitabın birinci kısmına dâhil edilen metinler, Tanrı’nın varlığı ve birliği ile ilgilidir. Bu doğrultuda İslam düşüncesinin klasik çağında, geliştirilmiş pek çok argüman olduğu görülmektedir. Tanrı’nın varlığını ispatlama maksadıyla Müslüman düşünürlerin geliştirdiği argümanların bir anlamda günümüzdeki argümanların kaynağında yer aldığı veya onların önceki hallerini temsil ettikleri söylenebilir. İbn Sînâ’nın (ö. 428/1037) Tanrı’nın varlığını ispatlama amacıyla kurduğu, “imkân delili” olarak bilinen argümanının benzerlerini Thomas Aquinas (ö. 1274) ve Leibniz (ö. 1716) gibi filozofların eserlerinde görebiliriz. Günümüzdeki din felsefesi literatüründeki ontolojik argüman ve zamandışı kozmolojik argüman ile de benzerliklerinin izi sürülebilir. Çağdaş din felsefesinde William Lane Craig’in ortaya koyduğu Kelâm Kozmolojik Argümanı, klasik dönemde kelâm âlimleri arasında yaygın olan *hudûs* argümanının yeni verilerle sunulmuş bir çeşidi sayılabilir. Müslüman düşünürlerin metinlerinde Tanrı’nın varlığı ile ilgili tartışmaların, Tanrı’nın birliği meselesi ile yakından bağlantılı olarak sunulduğu görülmektedir. Bu sebeple, Tanrı’nın birliğine dair incelemelerin, ilâhî sıfatlar kısmında ele alınması beklense de derlediğimiz metinlerin yapısını dikkate alarak, Tanrı’nın birliği ile ilgili tartışmalara dair metinleri, Tanrı’nın varlığına dair tartışmalarla birlikte vermenin daha uygun olacağını düşündük. Bu kısımda ayrıca Tanrı’nın varlığının akli olarak kanıtlanıp kanıtlanamayacağına, böyle bir kanıtlama çabasına gerek olup olmadığına odaklanan metinlere de yer verilmiştir.

Üçüncü kitabın ikinci kısmı olan “Tanrı ve Âlem”, günümüzde din felsefesi literatüründe farklı bölümler altına yerleştirilen üç meseleyi bünyesinde toplamaktadır. Bunlardan birincisi, yaratma ile ilgilidir. Yaratma denince iki mesele gündeme gelmektedir: (1) bir bütün olarak âlemin varlığının izah edilmesi ve (2) âlem içinde özellikle canlıların varlığının izah edilmesi. Bu kitaptaki metinlerin odaklandığı ikinci mesele ise âlemin düzeni yahut işleyişi ve bu işleyişte Tanrı’nın fiilinin nasıl anlaşılacağı meselesidir. Günümüzde özellikle tabiatın

işleyişi ve tabiatın işleyişinin nasıl anlaşılacağı ve izah edileceği sorusu özellikle din-bilim ilişkileri başlığı altında ele alınmaktadır. Modern zamanlarda tabiatın işleyişine dair bilimsel açıklamaların başarısı dinî öğretilerde Tanrı'nın âlemi nasıl idare ettiğine ve âlemdeki hadiselerin akışına nasıl müdahale ettiğine dair öğretilerin nasıl anlaşılacağı konusunda önemli tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Modern öncesi dönemlerde farklı entelektüel gruplara mensup düşünürler açısından Tanrı'nın âleme nasıl bir düzen koyduğu ve onun işleyişinde nasıl bir rolü olduğu, önemli bir tartışma konusu idi. Her halükârda, bütün tarafların Tanrı'nın âlemin işleyişindeki rolünü kabul ettiğini söylemek gerekir. Tartışma önemli ölçüde, Tanrı'nın âlemin işleyişindeki fiilinin nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgilidir. Günümüzde, özellikle modern bilimsel açıklamanın başarısı karşısında, tartışmalar, önemli ölçüde Tanrı'nın âlemin işleyişine müdahalesinin mümkün olduğunu ve dinî metinlerde ifade edilen muhtelif fiillerin meydana gelmiş olmasının mümkün olduğunu savunma yönündedir. Modern öncesi devirlerde ise tartışma, hangi modelin Tanrı'nın hükümranlığına daha uygun bir açıklama sunduğu tartışmasıdır.

Derlemede yer verdiğimiz metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, âlemi Tanrı'nın yarattığı ve âlemin işleyişinde Tanrı'nın fiilinin vazgeçilmez olduğu kabul edildiği zaman, monoteist dinlerin inançları karşısına çıkan önemli bir problem, âlemde yaşanan acıların ve sıkıntılarının izah edilmesi meselesidir. Acıların ve sıkıntılarının izahına dair bu tartışmalar, bu kısmın üçüncü meselesi olan kötülük problemiyle ilgilidir. Eğer her şeyi Tanrı yaratmışsa ve her şeyin meydana gelişinde Tanrı'nın bir etkisi/hükümranlığı söz konusu ise ve Tanrı kemal sıfatlarına sahip ise neden âlemde acılar ve sıkıntılar, başka bir ifadeyle, kötülük vardır? Günümüzdeki din felsefesi tartışmalarında Tanrı'nın yarattığı ve idare ettiği âlemde kötülüğün olması, iki şekilde, yani bir mantık problemi ve bir de delil problemi olarak formüleştirilmektedir. Kötülük probleminin tartışıldığı birinci yola göre, aynı anda hem kötülüğün varlığını, hem de bir Tanrı'nın varlığını kabul etmek mantıksal olarak tutarsızdır. İkinci formüleştirme tarzında ise, kötülüğün varlığı, bu âlemi yaratan ve idare eden bir Tanrı'nın var olduğu inancının aleyhine bir delil olarak sunulmaktadır. Müslüman düşünürler de, kötülüğün varlığının âlemi yaratan ve idare eden bir Tanrı'nın varlığı inancı ile nasıl bağdaştırılacağını açıklama ihtiyacı hissetmiştir ve bu bağlamda geliştirilmiş muhtelif açıklamaların, dikkate değer ilâhî adalet teorisi (teodise) örneklerinin olduğu görülmektedir.

Dördüncü kitap "Dinî Metinlerin Anlaşılması" ile "Din Dili ve İlâhî Sıfatlar" başlıklı iki kısımdan oluşmaktadır. Bu kitabın birinci kısmında ele alınan meseleler, modern din felsefesi kitaplarında genellikle din dili ve ilâhî sıfatlar olarak

ayrı bölümlerde ele alınmaktadır. Ancak biz bu kitapta derlediğimiz metinlerde, ilâhî sıfatlar ve Tanrı hakkında nasıl konuşulabildiğine dair tartışmalardan önce dinî metinlerin nasıl anlaşılması gerektiğine dair tartışmaların sunulmasının uygun olduğunu düşündük. Bunun önemli gerekçesi, İslam dininde, Kur’ân ve Hz. Peygamber’in sahih hadislerinden oluşan, nasların dinî açıdan önemidir. Bir metinler toplamı olarak nasların nihaî dinî yetkili merci olması, İslam dininin önemli özelliklerindedir. Nihayetinde, Hz. Peygamber’in ölümünden sonra insanlar arasında, Tanrı’nın ne istediğini belirtecek, bu anlamda din vaz edecek, dinin ne olduğunu tayin edecek başka bir insan yoktur. Her ne kadar, nasların tam olarak ne olduğu ve ne dediği insanların anlayışına kalmışsa da, Tanrı’nın ne istediği ve dinî bakımdan uyulması gereken kuralların ne olduğu, nihayetinde naslarda kaydedilenlerden ibarettir. Bu sebeple, İslam tarihinin erken devirlerinden itibaren gerek doğru inançları benimsemek ve gerekse dine uygun şekilde hayatını yaşamak için dinî metinlerin nasıl anlaşılacağı meselesi önemli bir konu olmuştur. “Din dili” tabirini dinî metinlerin nasıl anlaşılacağını da kuşatacak şekilde kullanırsak, bir anlamda din dili meselesinin, İslam düşüncesindeki pek çok tartışmanın ve ayrışmanın temelinde yattığı kabul edilebilir. Dinî metinlerin nasıl anlaşılacağı meselesinin dinî metinlerde içerilen hükümlerin ve açıklamaların ilgili olduğu alanları dikkate aldığımızda, din-bilim ilişkisi ile din-ahlâk ilişkisi ile yahut din-siyasî otorite ilişkisi ile ilgili muhtelif boyutları olduğu söylenebilir. Bu noktada dinî metinlerin nasıl anlaşılması gerektiği problemine, filozoflar, kelâmcılar ve sûfîlerin yanında fakihlerin de zengin katkılar sunduğu görülmektedir.

“Din Dili ve İlâhî Sıfatlar” başlığını taşıyan ikinci kısımdaki tartışmalar, çağdaş din felsefesi literatüründe genellikle karşılaştığımız meselelere odaklanmaktadır. Çağdaş din felsefesinde, özellikle Tanrı’nın mahlûkattan farklı olduğu dikkate alınarak, Tanrı hakkında konuşmanın imkânına ve eğer mümkünse nasıl olduğuna dair yoğun tartışmalar vardır. Klasik İslam düşüncesindeki farklı gruplar arasında da Tanrı hakkında nasıl konuşulabileceği ve Tanrı’ya hangi sıfatların yüklenebileceği önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı kelâm mezhepleri arasındaki ve kelâmcılar ile filozoflar arasındaki önemli çekişmelerde, bu meselenin izleri sürülebilir. Bu kısımda Tanrı hakkında konuşmanın nasıl mümkün olduğuna ve teolojik dilin hususiyetine dair muhtelif açıklamaları gösteren metinler yer almaktadır. Buna ek olarak, gerek dinî metinlerde Tanrı’ya açıkça yüklenen gerekse Tanrı’nın kemali dikkate alınarak, aklî gerekçelerle O’na nispet edilen sıfatların nasıl anlaşıldığına dair örnek metinler de bu kısımda bulunmaktadır.

Beşinci kitap ise dinî çeşitlilik ile ölüm ve sonrası şeklinde iki kısımdan oluşmaktadır. Çağdaş din felsefesindeki derleme ve teliflerde dinî çeşitlilik ve

ölümden sonra hayat birbirinden tamamen farklı kısımlar olarak değerlendirilir. Dinî çeşitlilik meselesi ile ölümden sonra hayat meselesi arasında kurulabilecek bağlantı, dinî çeşitlilik tartışmalarındaki kimlerin kurtuluşa ereceği veya eremeyeceği sorusu ile ilişkilendirilebilir. Her iki mesele için de günümüzde oldukça canlı tartışmalar yapılmaktadır. Dinî çeşitlilik, insanlığın bilinen tarihi boyunca bir vakıadır. Belli bir dini benimsemek, bu dinin öğretilerine alternatif öğretilere sahip dinlerin öğretilerine dair bir açıklamayı gerektirmektedir. Bu bakımdan dinî çeşitliliğin, belli bir dinin müntesibi tarafından nasıl anlaşılması gerektiğine dair tartışmalar da asırlardır sürmektedir. Ancak bu tartışmaların özellikle XX. asırda daha da yoğunlaştığı söylenebilir. Küreselleşmenin artışına paralel olarak, bu meselenin dindar insanlar açısından önemini daha da artırması beklenebilir. Benzer şekilde ölümden sonra ne olacağına dair dinî öğretiler, insanın temel varoluşsal sorularından birine verilmiş cevap durumundadır. Ölüm sonrası ile ilgili dinî öğretilerin nasıl anlaşılması gerektiği, bu hayattan sonra neyi umabileceğimize açıklık kazandıracaktır. Bu bakımdan ölüm sonrasına dair dinî inançların nasıl anlaşılacağı meselesi, modern öncesi dönemlerde olduğu gibi bugün de inanan insanların ilgisini çeken önemli konulardandır.

Dinî çeşitlilikle ilgili yaklaşımlar tasnif edilirken dikkate alınan iki soru vardır: (i) Hangi inançların doğru olduğu ve (ii) kimlerin kurtuluşa ereceği. Dinlerde öğretilen kurtuluş inancı, ölümden sonra hayata dair bir inançtır. Bu iki soruya verilen cevaba göre dinî çeşitliliğin değerlendirilmesine dair yaklaşımlar ana hatlarıyla dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk olarak tasnif edilir. İslam düşüncesinin klasik çağında her üç yaklaşımla da bir şekilde ilişkilendirilebilecek görüşler bulmak mümkündür. Kelâmcılar arasında dışlayıcı bir yaklaşımın daha yaygın olduğu düşünülebilir. Buna karşılık felâsife ve sûfler arasında kapsayıcı yaklaşımın muhtelif çeşitleri ve bazen de dinî çoğulculukla ilişkilendirilen görüşler karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada derlenen metinlerde, dinî çeşitliliğin değerlendirilmesi konusundaki görüşler, çağdaş tartışmalarla her zaman birebir örtüşmeyebilir. Bu haliyle bu metinlerin dinî çeşitliliğin anlaşılmasını zenginleştirecek farklı yaklaşımları içerdiği söylenebilir.

Ölümden sonra hayat meselesi, İslam düşüncesinde önemli bir tartışma alanıdır. Ölümün nasıl değerlendirilmesi gerektiği, ölümden sonra hayatın bedensel mi yoksa ruhsal mı olduğu, bireysel bir hayatın olup olmadığı ve nasıl olacağı gibi sorular, filozofların, kelâmcıların ve sûflerinin cevap aradığı hususlardır. Dinî metinlerde açıkça ölümden sonraki hayata dair öğretiler bulunmaktadır. Ancak bu metinlerin nasıl anlaşılacağı, onların zâhiren mi yoksa mecazî yahut sembolik anlamda mı alınması gerektiği, düşünürlerin din tasavvuruna ve insanın bilgisinin sınırlarına dair yaklaşımına göre değişmektedir. Bir başka ifadeyle ölümden sonraki hayata dair bu sorulara farklı cevaplar veren düşünürler

arasındaki ihtilafların, akli gerekçelendirme ile ilgili olduğu söylenebilir. İlke olarak, ölümden sonra hayatın genel kabul görmesine karşın, dirilişin bedensel mi yoksa ruhsal mı olacağı, kişisel ayniyetin korunup korunmayacağı gibi sorulara farklı cevaplar verilmiştir. Bu kısma dâhil edilen metinlerde, ölümün nasıl anlaşılması gerektiğine, ölüm sonrasına dair akli bilginin sınırlarına dair değerlendirmeler yer almaktadır. Daha sonra, ölümden sonra hayatın, bedensel mi ruhsal mı olacağı meselesi etrafındaki hararetili tartışmalara, ölümden sonra hayatın kimleri veya neleri içerdiğine, naslarda ifade edilen cennet ve cehennem özelliklerine ve ruh göçüne dair tartışmalar içeren metinler yer almaktadır. Bu tartışmaların günümüzdeki tartışmalarla ilişkilendirilmesinin, hem günümüzdeki ilgili tartışmaları zenginleştireceğini hem de modern öncesi dönemdeki tartışmaların daha iyi anlaşılmasını sağlayacağını umuyoruz.

Her ne kadar bu derlemedeki metinler din felsefesi alanındaki tartışmalara odaklansa da, bölümlemenin ve bu derlemeye dâhil edilen metinlerdeki tartışmaların, din felsefesi alanında üretilmiş modern telifler ve derlemelerdeki bölümlenme ve tartışmalarla tam tamına örtüşmesini beklememek gerekir. Bu durum, her bir meselenin farklı dinî-kültürel bağlamlar için öneminin farklılaşmasının bir gereğidir. Bu meselelere dair klasik İslam kültüründeki tartışmaların, modern tartışmalardan bazı farklılıklar göstermesi, bunun bir örneğidir. Mesela, günümüzde din-bilim ilişkileri başlı başına tartışılan bir konu iken, klasik İslam düşüncesinde bu meselenin, dinî öğretiler ve akılla erişilen bilgi anlamında din-felsefe ilişkisi başlığı altında ele alındığı söylenebilir. Mucize ile ilgili tartışmalarda “mucize” kelimesinin İslam kültüründe kullanılışı ve kazandığı teknik anlamın bugünkü din felsefesinde yaygın kullanım olmadığını hatırd tutmak gerekir. Mucize konusundaki modern tartışmalarda öne çıkan mesele, tabii bilimsel izah karşısında, olağanüstü veya olağandışı bir olay anlamında, mucizenin mümkün olup olmadığı tartışmasıdır. Klasik İslam dünyasında ise tartışmaların yoğunlaştığı nokta farklı olağanüstü olaylar arasında, din tesis eden kişi olarak peygamberin elinde gerçekleşen olağanüstü olay anlamında, mucizenin diğer olağanüstü olaylardan nasıl ayrılacağıdır. İslam düşüncesinde bu meselelere dair tartışmalardaki farklılıkların, çağdaş din felsefesindeki tartışmaları zenginleştirmesini umuyoruz.

Burada işaret edilmesi gereken başka bir husus da bu derlemeye dâhil edilen metinlerin zaman aralığı ve nitelik açısından hususiyetlerinin belirlenmesidir. Bu derlemede birkaç istisna dışında İslam düşüncesinin klasik çağında yaşamış düşünürlere ait metinlere yer verdik. “Klasik çağ” derken yaklaşık olarak VIII.-XIII. asırlar arasındaki dönemi kastediyoruz. İslam düşüncesinde burada dikkate alınan meselelere dair tartışmalar elbette XIII. asır ile son bulmamıştır, ancak XIII. asra geldiğimizdeki, bu meselelerle ilgili temel mevzilerin oluştuğu-

nu, belli başlı argümanların ortaya konulmuş olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemden sonra belki daha önce ortaya çıkmış belli başlı yaklaşımların bir-biri ile etkileşiminden ve yeni sentez arayışlarından bahsetmek uygun olabilir. Bu arayışlar sonucunda ortaya çıkan eserler de ayrıca değerlendirilmeyi hak eden çalışmalar olmakla birlikte, bu derlemenin kapsamı dışında kalmaktadır. Ne var ki, dikkatli okuyucuların hemen fark edeceği üzere, bazı durumlarda bu tarih aralığını esnetmek durumunda kaldık. Bu istisnaî uygulamaya en yoğun şekilde tasavvufu ilgili metinlerin seçiminde başvurduk. Ele aldığımız problemlere dair tasavvuf geleneğinden temsil gücü yüksek metinleri çoğu durumda İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve takipçilerinin eserlerinde bulabildik. Benzer bir durum, selefi yaklaşımdan örnek sunma ihtiyacı hissettiğimizde metinlerinden iktibasta bulunduğumuz İbn Teymiyye (ö. 728/1328) için de geçerlidir. Şâtıbî (ö. 790/1388) ve İbn Haldûn (ö. 808/1406) ile eserlerinden iktibasta bulunduğumuz bazı müfessirler de bu istisnanın diğer örnekleri olarak sayılabilir.

Bu derlemeye dâhil edilen metinleri seçerken, belirlediğimiz meselelere yönelik teorik bir perspektif sunan felsefe, kelâm, tasavvuf ve fıkıh geleneklerini temel çerçeveler olarak belirledik. Amacımız çağdaş din felsefesinde tartışılan problemlerin bu düşünce geleneklerinde nasıl tartışıldığını göstermek olduğundan, her bir disiplin içinde bu problemlere dair farklı bakış açılarının bulunduğu durumlarda onlara da yer vermeye özen gösterdik. Dolayısıyla söz konusu dört disiplinin sadece ana akımlarına mensup düşünürlerin metinlerini değil, ana akımın dışında kalan düşünürlerin metinlerini de derlemeye aldık. Böylece derleme boyunca okuyucular, mesela kelâm geleneği bağlamında Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerine mensup düşünürlerin metinleri yanında Mu'tezilî, Selefî, İsnâaşerî, İsmâilî, Zeydî ve İbâdî düşünürlerin de metinlerini okuyabilecekler. Felsefe geleneği bağlamında ana akımı oluşturan Fârâbî-İbn Sînâ çizgisiyle yetinmeyerek Kindî, Ebû Bekr er-Râzî, İhvân-ı Safâ, İbn Miskeveyh, Hamîdüddin el-Kirmânî, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi farklı felsefî tavırları temsil eden isimlerin metinleriyle tartışmaları zenginleştirmeye çalıştık. Tasavvuf geleneği bağlamında İbnü'l-Arabî ve yorumcuları derlemede merkezî bir konuma sahip olsa da bütünlüklü metinler bulabildiğimiz oranda İbnü'l-Arabî öncesi sûfilere de derlemede yer açtık. Fıkıh disiplini açısından ise Şâfî ve Hanefî geleneklerden isimler yanında Mâlikî ve Zâhirî fakihlerin metinlerine derlemede yer vererek bu çeşitliliği göstermeye gayret ettik.

Bu derlemenin din felsefesi derslerinde kullanılabilecek bir ders malzemesi olmasını hedefleyerek, metinleri öğrencilerin ve alana yabancı olan okuyucuların anlamasına uygun olarak düzenlemeye çalıştık. Bu maksatla hem ilgili metinlerin odaklandığı her bir mesele ile ilgili genel bir giriş, hem de her bir

metin için kısa bir giriş yazdık. Genel girişlerde ilgili meselenin genel bir taslağı sunulmaya çalışıldı ve o kısımdaki her bir metindeki özel tartışmanın, din felsefesindeki tartışmalarla irtibatına işaret edildi. Buna karşılık her bir metin için yazılan kısa girişlerde, ilgili metnin tarihi-entelektüel bağlamı vurgulanmaya ve metindeki tartışmanın ana hatlarına işaret edilmeye çalışıldı; bilhassa metindeki argümanın takibinin nispeten zor olduğu tasavvuf ve fıkıh metinlerinde bu girişler, diğerlerine göre daha uzun tutuldu. Böylelikle bu derlemenin din felsefesi ile ilgilenen öğrenciler ve okurlar için klasik İslam düşüncesindeki din felsefesi ile ilgili bu tartışmaların çağdaş tartışmalarla bağlantısını kurabilmesini sağlayacak bir zemin teşkil etmesini arzu ediyoruz.

Her cildin başında o ciltte metinlerinden seçti yaptığımız düşünürler, İslam düşünce tarihindeki konumları açısından ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Tercümelere kaynaklık eden metinlerin tam künyelerine (*) işaretiyle ve “Kaynak metin” kaydıyla her tercümenin ilk dipnotunda yer verilmiştir. Tercüme, mevcut bir tercümeden iktibas edildiye, söz konusu dipnotta bu tercümenin tam künyesi verilmiş, bu tür çevirilerde editörler tarafından herhangi bir değişiklik yapıldıysa buna da aynı dipnotta işaret edilmiştir. Mütercimler/editörler tarafından, her bir metin için o metnin içeriğini ve ilgili kısımdaki yerini yansıtacak bir ana başlık belirlenmiş, ancak metnin orijinalindeki bölüm başlıkları metnin gövdesinde korunmuştur. Her bir metnin başındaki, o metnin bağlamını ve temel iddiasını özetleyen kısa girişler aksi belirtilmedikçe metnin başında ismi kaydedilen mütercim tarafından kaleme alınmıştır. Daha önce yayınlanmış bir tercümenin iktibas edildiği durumlarda ise bu kısa girişlerin kimin tarafından yazıldığı giriş paragrafının sonunda [] içinde belirtilmiştir. Bazen bir eserin muhtelif yerlerinden veya bir yazara ait farklı eserlerden aynı konuyla ilgili pasajların bir araya getirilmesi suretiyle metinler oluşturulmuştur. Bu tür durumlarda söz konusu kaynak metinler topluca ilk dipnotta gösterilmiştir. Tartışmanın ana istikametinden uzaklaştığı düşünülen durumlarda metinlerde kısaltma yoluna gidilmiş, tercüme edilmeyen kısımlara (...) ile işaret edilmiştir. Bazen bir düşünürün birkaç kitabından aynı konu etrafındaki tartışmaları içeren metinler bir araya getirilmiş, bu tür durumlarda farklı eserlerden alınan metinler (* * *) işareti ile ayrıştırılmıştır. Tercümelerdeki dipnotlar aksi belirtilmediği müddetçe mütercimlere aittir. Tercüme editörün eklediği dipnotların sonunda ise (ed.) kısaltması bulunmaktadır. Tercüme, hâlihazırda mevcut bir çeviriden alındıysa, o çevirideki açıklayıcı dipnotlar korunmuştur. Metinlerde doğrudan iktibas edilen âyetler metnin gövdesinde parantez içinde gösterilmiş, hadislerin kaynağına ise dipnotlarda işaret edilmiştir.